

IDEOLOGIE EN POLITIEK IN "KAPITALISME EN BURGERLIJKE STAAT"

Tim Flesseman*

Inleiding

Met de verschijning van Siep Stuurman's 'Kapitalisme en burgerlijke staat' is er eindelijk een Nederlandse tekst voorhanden, waarin op inleidend niveau een aantal centrale thema's uit de marxistische staatstheorie-diskussie behandeld worden. Vooral de eerste acht hoofdstukken zijn zeer geschikt om als uitgangspunt te dienen voor verdere discussies. Een centrale lijn in het boek is de kritiek op het economisme; er wordt een plaats opgeëist voor de relatieve autonomie en de specifieke dynamiek van ideologie en politiek. Dat is een actuele en belangrijke discussie, maar de richting waarin Stuurman de oplossing zoekt is mijns inziens onvoldoende. Op twee hoofdpunten wil ik een kritiek formuleren.

Het eerste punt is de *ideologietheorie*. In het algemeen is deze idealistisch van karakter. De ontwikkeling van ideologieën en de weking ervan wordt nagenoeg alleen binnen de ideologische klassenstrijd geplaatst. Hoe ideologieën ontstaan binnen economische klassenverhoudingen en hoe deze daarbinnen werkzaam kunnen worden, is een probleem waar Stuurman geen serieuze aandacht aan besteedt. De verhouding tussen economie, ideologie en politiek wordt door hem uiterst formeel behandeld.¹ Zo zegt hij, 'De groei van het onderwijs kan bijvoorbeeld moeilijk uitsluitend uit het verloop van de ideologische klassenstrijd verklaard worden; de accumulatie van het kapitaal en de ontplooiing van de produktiekrachten heeft daarbij een minstens zo voorname rol gespeeld'.² Dat laatste is een gratuite toevoeging die noch voor het onderwijs, noch voor ideologieën in het algemeen wordt uitgewerkt. Wat ook opvalt is, dat ideologie naast de economie staat. Zowel economische als ideologische verhoudingen hebben invloed op het onderwijs, maar dat de vorm

* De auteur is wetenschappelijk medewerker van het Instituut voor de Wetenschap der Andragogie aan de Universiteit van Amsterdam.

1. Zie ook de kritiek van Meindert Fennema, Arnold Koper, Kees van der Pijl. Kanttekeningen bij Siep Stuurman, *Kapitalisme en Burgerlijke Staat*, in *Tijdschrift voor Politieke Econome*, 2e jrg. nr. 3, blz. 4 e.v. Hun konklusie over het onduidelijk blijven van de verhouding van economie, ideologie en politiek kan ik onderschrijven, de wijze waarop de kritiek onderbouwd wordt echter niet. Moeite heb ik vooral met 'het bewustzijn als materie' (blz. 6) en de ahistorische manier waarop het voorhoedepartijkoncept wordt ingebracht (blz. 13, 19).

2. Siep Stuurman, *Kapitalisme en Burgerlijke Staat*, Amsterdam 1978, blz. 172.

en inhoud van ideologieën ook bepaald worden door de produktieverhoudingen, is uit het zicht verdwenen. Dat is ook de betekenis van het hoofdstuk over het warenfetisjisme in *Het Kapitaal*, waarin gezegd wordt dat de kapitalistische produktieverhoudingen een specifieke vorm van bewustzijn produceren. Dat economie en ideologie naast elkaar staan blijkt ook uit een aantal andere opmerkingen. *'Tenslotte zou men dan, ... moeten overgaan tot een rekonstruktie van de samenhang tussen het accumulatieproces, de structuur van de klassenbeweging, de ontwikkeling van het machtsblok en de ideologische strijd'*.³ Alsof de ideologische strijd, en dat geldt ook voor andere genoemde elementen, te analyseren is, los van het accumulatieproces waarna achteraf alles kan worden opgeteld. De samenhang tussen economie, ideologie (en politiek) is zoek geraakt. Verderop stelt Stuurman dat, *'Het objekt van de ideologische conflicten wordt zodoende steeds gegeven door de konkrete economische en politieke ontwikkelingen'*.⁴ Hieruit blijkt nogmaals dat in Stuurman's ideologietheorie, ideologie en economie in een uiterlijke verhouding tot elkaar staan. Als bijvoorbeeld de loonstrijd gevoerd wordt in termen van strijd voor een rechtvaardig loon, dan komt deze vorm van strijd voort uit de kapitalistische produktieverhoudingen — in dit geval de loonfetisj, het loon als prijs voor de arbeid. De klassetegenstelling loonarbeid-kapitaal is niet het onmiddellijke uitgangspunt. Er bestaat geen rechtvaardig loon; het gaat om afschaffing van loonarbeid. De vorm van loonstrijd wordt mede bepaald door de specifieke kapitalistische produktieverhoudingen. Economie is dan niet alleen objekt van ideologische strijd — evenals politiek — maar is ook van invloed op vorm en inhoud van ideologische strijd. Deze notie ontbreekt bij Stuurman. De kritiek op het economisme is doorgeschoten naar de andere kant: ideologieën worden niet meer verklaard uit specifieke materiële verhoudingen, waardoor de werkzaamheid van ideologieën niet meer verklaard kan worden. Dat is een probleem dat Stuurman ook zelf wel heeft ingezien, zoals blijkt uit zijn behandeling van de algemeen belang- en de sociaal-demokratische ideologie. De pogingen om die te funderen zijn weinig geslaagd. In het geval van de sociaal-demokratische ideologie loopt het uit op een vulgair materialistische verklaring.⁵ De behandeling van de algemeen belang- en sociaal-demokratische ideologie is het eerste punt dat ik wil uitwerken.

Het tweede punt is dat Stuurman zich fixeert op de produktie waarbij de *reproduktieverhoudingen nagenoeg genegeerd worden*. Dat heeft tot gevolg dat de verhoudingen *binnen* de arbeidersklasse niet meer volledig geanalyseerd kunnen worden. Verder heeft deze eenzijdigheid ook reperkussies voor de staats- en ideologietheorie. Dit is het tweede punt dat ik zal uitwerken.

3. *T.a.p.*, blz. 175.

4. *T.a.p.*, blz. 176.

5. *T.a.p.*, blz. 346 e.v.

1. De ideologietheorie

De algemeen belang ideologie

In het eerste hoofdstuk 'Staat en kapitalisme' worden een aantal uitgangspunten geformuleerd waarop de rest van Stuurman's betoog rust. Daarin is een zwakte aanwezig die bij het funderen van de algemeen belang ideologie problemen oproept. Daar staat onder meer: 'Hierdoor produceert het accumulatieproces — binnen de grenzen van de burgerlijke maatschappij — zowel de *tegengestelde* als de *gemeenschappelijke* belangen van arbeid en kapitaal'.⁶ Er staat dus letterlijk dat er algemene belangen bestaan. Als dat zo zou zijn dan zou een algemeen belang ideologie, in ieder geval gedeeltelijk, geen ideologie zijn in de zin zoals Stuurman die zelf omschrijft als een 'verwongen, niet-wetenschappelijk beeld van de werkelijkheid'.⁷ Even verderop wordt de verhouding van de arbeidersklasse tot de burgerlijke staat onder woorden gebracht: 'de bestaande vormen van staatsingrijpen zijn alle uitdrukkingen van het klassekarakter van de staat, en zo gezien, staat de arbeidersklasse *tegenover* de burgerlijke staat; tegelijk is het staatsingrijpen essentieel voor de voortdurende reproductie van de voorwaarden voor maatschappelijke productie en ruil; en deze laatste zijn ook de materiële bestaansvoorwaarden van de arbeidersklasse; zo gezien kan de arbeidersklasse niet zonder de staat en daar ligt ook het materiële fundament van de illusie van het algemeen belang'.⁸ De eerste zienswijze sluit een algemeen belang principieel uit: ieder staatsingrijpen is klassepolitiek. In de tweede zienswijze zit een venijnige suggestieve formulering, 'de voorwaarden voor maatschappelijke productie en ruil'. Dat klinkt heel neutraal; het staat echter voor *kapitalistische* productie en ruil. Dat impliceert de klassentegenstelling tussen loonarbeid en kapitaal, waarmee het bestaan van het algemeen belang uitgesloten is.

Op deze manier kan het probleem blijkbaar niet worden opgelost. De verklaring voor de algemeen belang ideologie wordt gedeeltelijk gegeven door het Marx-citaat dat Stuurman aanhaalt: 'Die Interessen des Kapitals und die Interessen der Arbeiter sind dieselben, heisst nur: Kapital und Lohnarbeit sind zwei Seiten eines und desselben Verhältnisses ... Solange der Lohnarbeiter ist, hängt sein Los vom Kapital ab. Das ist die vielgerühmte gemeinsamkeit des Interesses von Arbeiter und Kapitalist'.⁹ De ironie van deze opmerking is Stuurman ontgaan. Er wordt niet meer gezegd dan dat het fundament van de algemeen belang ideologie ligt in het simpele feit, dat de belangen van de arbeidersklasse en die van de bourgeoisie op dezelfde kapitalistische productie-

6. *T.a.p.*, blz. 44.

7. *T.a.p.*, blz. 162.

8. *T.a.p.*, blz. 45.

9. Geciteerd bij Stuurman, noot 24, blz. 48.

wijze zijn betrokken. De tegengestelde belangen betrekken zich op iets gemeenschappelijks. Dat betekent echter niet dat er gemeenschappelijke belangen zijn. Daarmee is verder nog niet veel verklaard, want een dergelijke opmerking is over iedere produktiewijze te maken die op uitbuiting is gebaseerd. Voor wat betreft de kapitalistische produktiewijze kan daar aan worden toegevoegd, dat de uitbuiting van economische aard is en dat door de loonfetisj de uitbuiting gemystificeerd wordt. Dit in tegenstelling tot de slavernij en de feodaliteit waarin de onbetaalde arbeid werd afgedwongen door buiten-economisch geweld, waardoor de uitbuiting onmiddellijk zichtbaar en voelbaar was. Hiermee is iets gezegd over de mogelijkheid van het ontstaan van een algemeen belang ideologie, maar het zegt nog niets over hoe de klassepolitiek van de staat als een algemeen belang ideologie door het leven kan gaan. De loonfetisj kan daar geen verklaring voor zijn, omdat die werkzaam is in de direkte relatie tussen loonarbeid en kapitaal.

Om de schijnbare neutraliteit van de staatspolitiek te kunnen verklaren, moet eerst het probleem juist omschreven worden: hoe worden in het staatsingrijpen de belangen van de arbeidersklasse en die van de bourgeoisie zo aan elkaar verbonden, dat de *strukturele dominantie* van de belangen van de bourgeoisie *als zodanig niet meer onmiddellijk* uit de staatspolitiek volgt? Een antwoord geven op deze vraag houdt in dat het staatsingrijpen een klassekarakter heeft, ook zover het de bestaansvoorwaarden van de arbeidersklasse raakt — en wanneer is dat eigenlijk niet zo? — en dat het klassekarakter niet onmiddellijk als zodanig verschijnt. Deze vraag is niet op te lossen door de politiek op te vatten als een soort touwtrekken waarbij de bourgeoisie altijd aan het langste eind trekt. Dan zou politiek niets anders zijn dan een verschuiving van de economische tegenstellingen naar een ander niveau in de maatschappij. Dan zijn politieke verhoudingen identiek aan economische verhoudingen en dat is wat Stuurman terecht bestrijdt. Er zou ook geen sprake van kunnen zijn dat de staatspolitiek als een algemeen belang politiek verschijnt. Voordat ik een aanzet wil geven om de vraag te beantwoorden wil ik eerst nog ingaan op de problemen die vast zitten aan Stuurman's behandeling van de sociaal-demokratische ideologie.

De sociaal-demokratische ideologie

De verhandeling van Stuurman over de sociaal-demokratische ideologie bevat een aanzienlijk aantal idealistische formuleringen. Om er een paar te noemen: '... en andere ideologische apparaten al een eeuw lang zo funktionieren dat dit soort ideeën er bij brede lagen van de bevolking voortdurend *ingepompt* worden'.¹⁰ En: '... het *doordringen* van burgerlijke ideologieën in de politieke

10. Stuurman, blz. 149 noot 1. Mijn kursivering.

partijen van de arbeidersklasse kan buitengewoon ver gaan'.¹¹ Verder: 'Hieruit (de ideologische en politieke tendensen van de arbeidersklasse) ontstaan dan tegen het einde van de vorige eeuw in Nederland de sociaal-demokratische partijen ...'.¹² Dat er 'ingepompt' en 'doordrongen' wordt, staat hier niet ter discussie. Maar wat niet verklaard wordt, is waarom grote delen van de arbeidersklasse gevoelig zijn voor burgerlijke en sociaal-demokratische ideologieën. Sociaal-demokratische partijen ontstaan niet 'uit ideologische en politieke tendensen'. Die ontstaan op basis van een maatschappelijke ontwikkeling waarvan ideologische en politieke tendensen slechts een onderdeel zijn. De politiek uit de politiek en de ideologie uit de ideologie verklaren, dat is idealisme; de relatie van ideologie en politiek met de produktie is doorgesneden. Dan heeft Kalma zijn zin.¹³

Ook de top-basis variant van een idealistische ideologietheorie ontbreekt niet. 'Tegelijk nam de PvdA-leiding de koude-oorlogs-ideologie ... over'.¹⁴ Maar waarom heeft die zoveel effect in de sociaal-demokratie gehad? De belangrijke vraag is, hoe het komt dat niet onaanzienlijke delen van de arbeidersbeweging die ideologie heeft opgenomen. Het antwoord is niet dat dit het werk is van een groepje perfide anti-kommunisten. Dat is een manipulatietheorie, een idealisme van het slechtste soort. Een dergelijke redenering komt wel meer voor in links-Nederland: Kok, Spit en Den Uyl worden dan opgevoerd als de grote verneukers van de Nederlandse arbeidersklasse. Maar waarom slikken zoveel de loonmatiging terwijl tegelijkertijd de ondernemers gespekt worden? Dat heeft zeker te maken met het feit dat de mogelijkheden om ideologisch weerwoord te leveren nog niet voldoende ontwikkeld zijn. Maar overeind blijft staan dat de politiek van de sociaal-demokratie geaccepteerd wordt. Er is oppositie, dat valt niet te ontkennen, ook binnen de PvdA en de vakbeweging, maar ondanks het feit dat het kabinet Den Uyl de ingezette bezuinigingspolitiek heeft voortgezet, heeft dat niet geleid tot een verkiezingsnederlaag. Dit uitsluitend te gaan verklaren uit een ideologische indoktrinatie heeft tot gevolg dat je aan de zijlijn van de politiek komt te staan. De vraag die gesteld moet worden is, welke ervaringen van de arbeidersklasse het mogelijk maken dat de overwegend rechtse politiek van de sociaal-demokratie niet als strijdig met de eigen belangen wordt opgevat.

Dat Stuurman niet tevreden is met zijn eigen idealistische verklaring blijkt aan het eind van zijn boek. Dan onderneemt hij een poging om de werking van de sociaal-demokratische ideologie materieel te funderen.¹⁵ Dat fundament

11. *T.a.p.*, blz. 28. Mijn kursivering.

12. *T.a.p.*, blz. 127.

13. Zie Paul Kalma in *De Groene Amsterdammer* van 4 oktober 1978.

14. Stuurman, blz. 169.

15. *T.a.p.*, blz. 337, 346 e.v. en 378.

bestaat uit de 'ekonomische koncessieruimte' die in het monopolie-kapitalisme bestaat.¹⁶ De staat kan op basis van de relatieve meerwaardeproductie en de imperialistische roof koncessies doen aan de arbeidersklasse.¹⁷ De zwakte van de 'koncessieruimte'-theorie is natuurlijk dat hiermee niet verklaard wordt waarom juist de staat de centrale en fundamentele plaats inneemt bij het besteden van een gedeelte van de rijkdom die in het kapitalisme wordt geproduceerd. De 'koncessieruimte'-theorie levert daar geen enkel argument voor op. De koncessies zouden net zo goed door middel van rechtsstreeks relaties tussen de vakbonden en de ondernemers tot stand kunnen komen — en of dat nu door onderhandelingen of door stakingen zijn beslag krijgt, doet hier niet ter zake.

Er blijven al met al een aantal vragen open. Wat is de noodzaak voor de staatsinterventie in de reproductievoorwaarden van de arbeidersklasse? Daar moet een antwoord op komen. Dat kan niet vanuit het belang van één klasse verklaard worden, want dan blijft onbegrijpelijk waarom de andere klasse zich daarbij neerlegt. Er moet duidelijk worden dat in de wijze waarop de staat in de reproductievoorwaarden van de arbeidersklasse interenieert, een transformatie van haar belangen plaats vindt, zodanig dat deze daardoor structureel ondergeschikt gemaakt worden aan het kapitaalsbelang, zonder dat deze transformatie onmiddellijk uit de staatspolitiek volgt. Stuurman's redenering is wat dat betreft onvoldoende: het feit dat de staat ingrijpt in het akkumulatieproces, waardoor zowel de belangen van de arbeidersklasse als die van de bourgeoisie geraakt worden, lost dit probleem niet op. Uit de staatsinterventie volgen geen gemeenschappelijke belangen. Juist het tegendeel.

*Verstaatlijking van het loon en individualisering*¹⁸

De kapitalistische produktie bepaalt de voorwaarden voor de reproductie van de arbeidersklasse. In de reproductievoorwaarden is een tendens aanwezig die samengevat kan worden met het begrip 'verstaatlijking' van het loon: de ontwikkeling waarbij de reproductie van de arbeidersklasse in toenemende mate door de staat wordt georganiseerd. De specifieke burgerlijke vorm waaronder dat gebeurt, kan gekarakteriseerd worden als individualisering. Dat wat de staat doet in de reproductiesfeer ten gunste van de arbeidersklasse, kan de arbeidersklasse

16. *T.a.p.*, blz. 346.

17. De relatieve meerwaardeproductie heeft wel degelijk grenzen, in tegenstelling tot wat Stuurman meent (blz. 325). De relatieve meerwaardeproductie leidt op een zeker moment tot een uitstoting van levende arbeid en tot een mogelijke daling van de winstvoet. Zie bijvoorbeeld M. Dobb, *Ekonomiese crises*, in *Te Elfder Ure*, nr. 7 en 8, Nijmegen, 1972, blz. 399 e.v.

18. De hier ontwikkelde gedachten zijn gebaseerd op het boek van U.K. Preuss, *Bildung und Herrschaft*, Fischer Taschenbuch Verlag 1975.

alleen maar verwerven als de leden van de arbeidersklasse dat doen als individu. Iedere Nederlandse staatsburger heeft een door de staat gegarandeerd recht op een aantal voorzieningen. Ieder lid van de arbeidersklasse heeft als staatsburger toegang tot een aantal voorzieningen. De toegang tot dit stelsel van voorzieningen is streng gereguleerd. Het essentiële daaraan is dat er een zekere tegemoetkoming aan allerlei belangen en behoeftes wordt gegeven, als die behoeftes en belangen maar *individueel* worden nagestreefd. De garantie door de staat van de voorzieningen geschiedt op voorwaarde van een *individualisering van klassebelangen*.

Het hele stelsel van voorzieningen wekt de suggestie dat de maatschappelijke rijkdom voor iedereen toegankelijk is. De suggestie is ten dele ook waar: er wordt het een en ander aangeboden. Echter, dat is slechts een *beperkt* deel van de maatschappelijke rijkdom en de mogelijkheden die voortvloeien uit de huidige stand van ontwikkeling van de produktiekrachten. Die beperktheid heeft twee aspecten. Ten eerste is de grootte van de te verdelen koek die gebruikt wordt voor het skala van voorzieningen beperkt. Winsten, investeringen en onder de huidige verhoudingen ook de defensie-uitgaven, hebben een absolute prioriteit. De besteding van de rijkdom die hierin opgaat, staat niet ter discussie. Daarmee zijn de bestedingsmogelijkheden van de staat beperkt, het bepaalt de ruimte – in materiële zin – van de door de staat georganiseerde voorzieningen. Dat betekent dat er verder nog wat geschoven kan worden tussen de verschillende voorzieningen. Wat meer uitgetrokken wordt voor de ene voorziening, gaat dan ten koste van een andere. De verschuivingen zullen niet meer dan marginaal zijn omdat iedere voorziening noodzakelijk is voor de reproductie. De tweede beperking is kwalitatief van aard. Er bestaat nauwelijks enige zeggenschap over de inhoud van allerlei diensten die door de staat georganiseerd worden. Voor de verschillende voorzieningen zou de beperkte kwaliteit gespecificeerd moeten worden, daar valt in het algemeen weinig over te zeggen.¹⁹ Wel wordt hier het belang duidelijk om niet alleen voor de kwantiteit van de voorzieningen actie te voeren. Ook de inhoudelijke beperktheid van voorzieningen moet aan het licht gebracht worden en er moeten inhoudelijke alternatieven in stelling gebracht worden.

Het stelsel van sociale voorzieningen is een essentieel onderdeel geworden van de reproductievoorwaarden van de arbeidersklasse. De klassepolitiek van de staat, die dit stelsel voor iedereen garandeert, kan zich baseren op de wijze waarop de belangen en behoeftes worden nagestreefd: geïndividualiseerd. De belangen van de arbeidersklasse worden daardoor *indirekt* ondergeschikt

19. Dat is een probleem waar Stuurman nogal makkelijk overheen stapt. Op blz. 82 heeft hij het over 'goed en algemeen vormend onderwijs voor de arbeidersjeugd'. Wat houdt dat goede onderwijs in?

gemaakt aan de accumulatie van het kapitaal.²⁰ Dat gebeurt door middel van individualisering van belangen en behoeftes, wat een fraktionering van de arbeidersklasse tot gevolg heeft. De staat bewaakt het proces van individualisering. Een noodzakelijke voorwaarde voor de individualisering zijn de socialisatieprocessen. De specifieke burgerlijke vorm van socialisatie is de individualisering. Deze speelt zich voor een belangrijk gedeelte af in het kerngezin en op school, waardoor de individualisering verinnerlijkt wordt. Het is maar ten dele een zaak van uiterlijke dwang.²¹

De eerste konklusie die getrokken kan worden is, dat op het niveau van de staat de belangen van de arbeidersklasse en die van de bourgeoisie niet in een uiterlijke verhouding tot elkaar staan: de individualisering heeft tot gevolg dat het belang van de bourgeoisie structureel domineert. Dat is wat de arbeidersklasse moet inleveren voor de door de staat georganiseerde sociale voorzieningen. De individualisering is de vorm waaronder de interventies van de burgerlijke staat in de reproductievoorwaarden plaatsvinden. Hoe deze politiek gestalte krijgt, hangt af van de ideologische en politieke verhoudingen. De strijd om de sociale voorzieningen heeft dus een driedelige inzet, de beschikbare hoeveelheid geld, de kwaliteit van de voorzieningen en de tendens tot individualisering. De ideologische- en politieke verhoudingen zullen van invloed zijn op de hoeveelheid geld die er beschikbaar is, wat de kwaliteit van de voorzieningen is en in hoeverre de dwang tot individualisering wordt doorgezet. De individualisering is niet absoluut. Dat kan ook niet, want de belangen en behoeftes waaraan de sociale voorzieningen tegemoet komen zijn klasse-bepaald. Dat zal zich manifesteren in de politieke organisaties van de arbeidersklasse en dat zal zijn invloed doen gelden op de politieke strijd om de sociale voorzieningen en de daaraan verbonden dwang tot individualisering. Ook het bestaan van de vakbeweging zet de individualisering onder druk. De kollektieve strijd van de vakbeweging staat haaks op de individualisering. Dit effect is indirect omdat de Nederlandse vakbeweging zich over het algemeen niet wil bemoeien met 'de politiek', waardoor de individualisering niet direkt tot inzet wordt gemaakt. Dat gebeurt natuurlijk wel in de loonstrijd. Een andere tendens die de individualisering onder druk zet, komt in het tweede hoofdstuk aan de orde.

De noodzaak van de staatsinterventies in de reproductievoorwaarden van de arbeidersklasse

De sociale voorzieningen worden door de staat georganiseerd. Wat betekent

20. Zie Preuss, blz. 35 en 62.

21. *T.a.p.*, onder andere blz. 57 e.v. Daarom spreekt Preuss ook van 'zelfinstrumentalisering'. Door socialisatieprocessen wordt deze dwang verinnerlijkt en 'eigen gemaakt'.

dit feit voor de belangen van de arbeidersklasse? Het is juist, zoals Stuurman stelt, dat de relatieve meerwaardeproductie *ekonomisch* gezien de basis is waardoor een verbetering van de reproductievoorwaarden mogelijk wordt. De relatieve meerwaardeproductie schept de mogelijkheid dat de uitbuitingsgraad verhoogd wordt, terwijl het levenspeil van de arbeidersklasse tegelijk kan stijgen. Dat laatste moet dan nog wel worden afgedwongen, maar dit ekonomisch fundament zegt nog niets over de rol van de staat.

Wat is nu de grond voor het feit dat de staat als buiten-ekonomische instantie zich met de reproductie van de arbeidersklasse moet bezighouden? Dat is gedeeltelijk te verklaren uit de staat als 'tendentiele totaalkapitalist':²² de reproductie van de arbeidersklasse is een voorwaarde voor de kapitalistische produktie. Daar komt echter een niet ekonomisch — ideologisch zo u wilt — belang van het totaalkapitaal bij. Ook het reserveleger moet onderhouden worden. Als ondernemers het bestaan van de niet-werkende arbeidskrachten zouden garanderen, dan zou het duidelijk zijn dat het hun niet om de arbeid maar om de arbeidskracht gaat. Ondernemers kopen alleen *arbeidskrachten* als zij effectief in het produktieproces worden ingezet. Waarbij dan het loon als prijs voor de *arbeid* verschijnt. Een onderhoudsplicht voor de niet werkende arbeidskrachten zou deze loonfetisj doorbreken. Daarom moet de staat daar als een 'neutrale' derde tussen. Hierin ligt het belang van de bourgeoisie, dat de staat de sociale voorzieningen organiseert.²³

Voor de arbeidersklasse ligt het belang in het feit dat de sociale voorzieningen *een door de staat gegarandeerd recht worden*. Als die afhankelijk zouden zijn van de opstelling van de ondernemers zouden de sociale voorzieningen permanent in gevaar zijn. Ondernemers willen altijd de (loon)kosten zo laag mogelijk houden. Doordat de staat als buiten-ekonomische instantie tussen de arbeidersklasse en de bourgeoisie komt te staan, wordt de korte termijn hebbigheid van ondernemers ondergeschikt gemaakt aan hun lange termijn belangen. De belangen van de arbeiders worden gedeeltelijk in gegarandeerde rechten vastgelegd. Dat wil niet zeggen dat zij daarmee voor eeuwig gegarandeerd zijn. Bestek '81 laat zien dat daar geen sprake van is. De verworven rechten moeten worden verdedigd.

Nogmaals de sociaal-demokratische ideologie

Dit stukje heeft niet de pretentie een volledige behandeling te zijn van de sociaal-demokratische ideologie. Allermint. De bedoeling is de materiële fundamenten aan te geven van twee centrale punten uit de sociaal-demokratische

22. Stuurman, blz. 110.

23. Zie Suzanne de Brunhoff die dit probleem principieel stelt. *Etat et Capital*, inleiding, hoofdstuk I en III.

ideologie. Te weten, de scheiding van de economische en politieke strijd en het idee dat een politiek, gebaseerd op de principes van de parlementaire democratie, het mogelijk maakt de belangen van de arbeidersklasse op het niveau van de politiek te verdedigen en zo ten lange leste de 'uitwassen van het kapitalisme te laten verdwijnen'.

De scheiding van de economische en politieke strijd is kenmerkend voor de sociaal-democratie. De economische strijd wordt kollektief gevoerd, terwijl de politieke strijd over het algemeen binnen de grenzen van het parlementair-demokratische one-man, one-vote systeem blijft. Het bestaan van een kollektieve strijdorganisatie, de vakbeweging, is een uitdrukking van het feit dat de strijd tegen de uitbuiting kollektief gevoerd moet worden. Een individuele arbeider is machteloos tegenover een ondernemer. De vakbeweging is voor de arbeidersklasse de organisatie, die de bescherming van de arbeidskracht moet garanderen. Het gaat daarbij niet alleen om een loon dat min of meer de waarde van de arbeidskracht uitdrukt, maar ook om een beperking van de arbeidsdag en van vrouwen- en kinderarbeid. Het beperken van de absolute meerwaardevorming, het veilig stellen van de reproductie van de arbeidskracht maakt de rechten van de leden van de arbeidersklasse *als warenbezitter* effectief. (Dat zijn dus burgerlijke rechten). Daarmee is de reproductie van het werkend deel van de arbeidersklasse gegarandeerd. Daarnaast moet er een stelsel van sociale verzekeringen komen voor arbeidskrachten die niet werken (werkloosheid, ziekte) of niet voldoende loon verdienen.

Hierboven is de noodzaak aangegeven waarom de sociale verzekeringen door de staat georganiseerd moeten worden, en wat voor invloed dat heeft op de klassenverhoudingen. Waar het hier om gaat is, dat het afdwingen van de gegarandeerde materiële rechten door de sociaal-democratie wordt verabsoluteerd in de zin dat deze suksessen onbeperkt zouden kunnen worden uitgebreid, terwijl de voorwaarde waarop de garantie van de sociale verzekeringen wordt verkregen, de individualisering van de politieke strijd, deze uitbreiding van suksessen juist in de weg staat. Dat geldt evenzeer voor andere sociale voorzieningen. Het geldt voor de politiek in het algemeen: de parlementaire democratie is een beperkte garantie voor de politieke rechten van de arbeidersbeweging. Beperkt omdat deze geschiedt op voorwaarde van een individualisering van klassebelangen zoals die vorm krijgt in het parlementair-demokratische one-man, one-vote systeem. Deze beperkte politieke macht wordt evenzeer als de garantie van de sociale verzekeringen door de sociaal-democratie verabsoluteerd.

Het is nu duidelijk waarom de staat zo'n centrale plaats in de sociaal-demokratische ideologie inneemt. De beperkte politieke macht en de sociale voorzieningen zijn het fundament van deze ideologie. Het is nu ook duidelijk

ten koste waarvan dat gaat, de individualisering van de politieke strijd. Daarnaast moet de andere poot van de sociaal-democratie, de vakbeweging, de directe economische gevolgen van de uitbuiting bestrijden. Dat zadelt de sociaal-democratie structureel met een spanning op: de noodzakelijkheid van een kollektieve strijdorganisatie tegenover een geïndividualiseerde vorm van politiek. Deze spanning manifesteert zich in de sociaal-democratische organisaties. In de PvdA is dat bijvoorbeeld de discussie over 'aktiepartij' versus 'volkspartij'. Als wij even afzien van nuanceringen, dan wil de 'aktiepartij'-vleugel niet alleen een parlementaire strijd maar ook een kollektieve strijd waarin een plaats is voor aktiegroepen. In de vakbeweging spitst dat zich toe op het inzetten van de vakbeweging in de politiek (in enge zin). In de strijd rond Bestek '81 houdt de vakbeweging zich weer 'verre van de politiek': men is het er over eens dat de sociale verzekeringen omhoog moeten, maar dat moet dan gerealiseerd worden door de lonen te verhogen want die werken door in de hoogte van de uitkeringen. De sociale verzekeringen worden echter niet direkt tot inzet van strijd gemaakt. De wijze waarop de PvdA in de discussies rond Bestek '81 opereert is even halfhartig. De sociale voorzieningen worden min of meer als het belang van arbeiders geklaimed, maar dat gebeurt dan door de schade over alle Nederlanders 'eerlijk' te verdelen en door binnen de grenzen van de parlementaire politiek te blijven. Deze manier van politiek bedrijven is materieel gefundeerd, in de beperkte politieke rechten en de sociale voorzieningen van de arbeidersklasse. Verder kan gekonkludeerd worden dat de schijnbare neutraliteit van de staatspolitiek mogelijk wordt, doordat beide antagonistische klassen een voordeeltje inkasseren. De staatspolitiek is tot op zekere hoogte in beider belang, zonder dat er van algemeen belang kan worden gesproken.

2. Fixatie op de produktie

Ondanks de kritische positie van Stuurman tegenover het ekonomisme, komt het in zijn boek weer in een andere variant naar voren. In zijn verhandeling wordt wel de aandacht opgeëist voor ideologische en politieke verhoudingen – wat echter genegeerd wordt zijn de verhoudingen in de reproductiesfeer. Volgens Stuurman 'ontstaat de politieke en ideologische fraktionering in wisselwerking met de interne *ekonomische geleiding* van de arbeidersklasse'.²⁴ De geleiding van de arbeidersklasse wordt opgehangen aan kapitaal-akkumulatie en arbeidsdeling. Wat ontbreekt zijn de verhoudingen in de reproductiesfeer. Zo worden bijvoorbeeld de gevolgen van het bestaan van het kerngezin niet behandeld. Voor de gevolgen hiervan is illustratief dat

24. Stuurman, blz. 126.

vrouwen alleen maar als werkende vrouwen in de klassenanalyse voorkomen.²⁵ Door dit manko, het negeren van de reproductiesfeer, mist Stuurman een aantal belangrijke punten voor zijn klassentheorie.

Arbeidskrachten/arbeidersklasse

Het bestaan van de arbeidersklasse is een absolute voorwaarde voor de kapitalistische winstmakerij. De 'vrije' loonarbeider, de arbeidskracht als waar, is daarbij de kern van de zaak. *De arbeidersklasse is echter niet te reduceren tot alleen maar arbeidskrachten.* Arbeidskrachten moeten ge(re)produceerd worden om als producenten van meerwaarde, maar ook als konsument en als staatsburgers te kunnen functioneren. Bij dit proces zijn verschillende instanties betrokken, onderwijs, staatsapparaten in het algemeen, maar ook de arbeidersklasse zelf. De dagelijkse reproductie van de arbeidskracht, de 'primaire socialisatie' van kinderen, de reproductie van (tijdelijk) niet werkenden wordt voor een belangrijk gedeelte door loonarbeidersgezinnen verzorgd.

De reproductie van de arbeidskracht veronderstelt een arbeidsdeling in de arbeidersklasse die verschillende belangenpositie binnen de arbeidersklasse impliceert. De arbeidsdeling tussen verdienen en verzorgen is onder meer geïnstitutionaliseerd in het gezin. Deze arbeidsdeling is grofweg de arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen. Daar zijn veranderingen in te constateren, meer vrouwen zijn in de produktie gaan werken en het kerngezin is niet helemaal meer de meest vanzelfsprekende samenlevingsvorm. Maar, en daar gaat het hier om, deze arbeidsdeling schept verschillende belangen van mannen en vrouwen. Zij hebben verder een verschillende rol in de opvoeding van kinderen, in de aanloop naar de toekomstige loonarbeid en het toekomstige huishoudelijke werk. De arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen — en de verhouding tot kinderen — moet ook gereproduceerd worden.

De konstatering dat de reproductie van de arbeidskracht een arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen veronderstelt, roept meer problemen op dan er mee opgelost worden. De eerste vraag is waarom in de reproductie het kerngezin zo'n belangrijke plaats inneemt. Economisch gezien is een kollektieve organisatie van de reproductie goedkoper en daarmee zelfs in het voordeel van het totaal-kapitaal. Daar wordt altijd tegen ingebracht dat de nestfunctie van het gezin niet kollektief te organiseren is.

Er is nog een ander argument aan te voeren waarom voor het kapitalisme het kerngezin een belangrijke samenlevingsvorm is. Dat argument ligt in het ideologisch vlak. Ik kom daar zo op terug. Voor het bestaan van het kerngezin is niet onmiddellijk een sluitende argumentatie te geven, maar er liggen nog meer problemen open: waarom loopt de arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen in

25. *T.a.p.*, blz. 127.

het gezin uit op een onderdrukking van vrouwen door mannen?²⁶

Aan het bestaan van het kerngezin zitten belangrijke ideologische gevolgen. De specifieke structuur van het kerngezin beïnvloedt de opvoedingspraktijken zodanig, dat daarin maatschappelijke verhoudingen worden geïndividualiseerd en gepersonificeerd: maatschappelijke verhoudingen verschijnen als verhoudingen tussen individuen, als verhoudingen tussen een man en een vrouw, tussen ouder(s) en kind. Hiervoor is er al op gewezen hoe belangrijk deze individualisering is voor de burgerlijke vorm van politiek. Het kerngezin is een burgerlijke reproductieverhouding. Burgerlijk, hier nadrukkelijk als klassetheoretisch begrip: de verhoudingen in het kerngezin bevatten *struktureel burgerlijke elementen*, al gaan die op in de bepalingen die voortvloeien uit de klassenverhoudingen in het algemeen.²⁷

Het negeren van de reproductiesfeer heeft tot gevolg dat de verhoudingen die in deze sfeer bestaan niet meer in een klassentheorie opgenomen worden. Er ontstaan niet alleen geleidingen binnen de arbeidersklasse als gevolg van verschillende posities in het productieproces. Ook de wijze waarop verschillende categorieën uit de arbeidersklasse buiten het onmiddellijke productieproces in de kringloop van het kapitaal zijn ingezet, is gedifferentieerd.²⁸ De man-vrouw verhouding heeft verschillende belangenposities in de arbeidersklasse tot gevolg. Dat geldt ook voor andere categorieën zoals nog-niet-werken, werken en niet-meer-werken. De verhouding tussen arbeidersbeweging (in enge zin), vrouwenbeweging, jongerenbeweging, enzovoorts, kan klassentheoretisch alleen gedacht worden als er niet alleen maar vanuit de productie gedacht wordt. De reproductiesfeer moet daarbij in zijn verhouding tot de productie betrokken worden.

Verstaatlijking van het loon

De fixatie op de productie levert nog een andere blinde vlek op. Siep Stuurman gaat voorbij aan belangrijke gevolgen van wat ik hiervoor de verstaatlijking van het loon heb genoemd. Deze heeft zich in de laatste decennia

26 Iemand die dit probleem in heel zijn omvang stelt is Klaus Theweleit in zijn boek *Männerphantasien*, Rote Stern Verlag. Er is al het een en ander bekend over hoe de patriarchale man/vrouw verhouding gereproduceerd wordt. Maar welke belangen er aan ten grondslag liggen is uiteindelijk de belangrijkste vraag, echter ook een onbeantwoorde. De zaak afdoen met te stellen dat het in het belang is van mannen, is simplistisch. Hadden mannen in matriarchale stamverbanden die belangen dan niet?

27. Zie bijvoorbeeld Petra Milhoffer, *Familie und Klasse*, Fischer Taschenbuch Verlag 1975.

28. 'Von gesellschaftlichem Standpunkt ist also die Arbeiterklasse, auch ausserhalb des unmittelbaren Arbeitsprozesses, ebensosehr Zubehör des Kapitals als das tote Arbeitsinstrument'. K. Marx, *Das Kapital I*, Dietz Verlag, blz. 598.

enorm uitgebreid. Er zijn echter ook kwalitatieve veranderingen aan de gang. Historisch gezien zijn de sociale voorzieningen begonnen als een herverdeling van inkomen met als duidelijke uitzondering het onderwijs. In de loop der jaren is er een geheel van voorzieningen ontstaan, waarbij arbeidskrachten (en hun gezinnen) een uitkering krijgen als het loon onvoldoende is, of als er geen looninkomsten zijn. Dat is begonnen als steun en bijstand en is langzamerhand uitgegroeid tot een geheel van voorzieningen met twee essentiële kenmerken.

Ten eerste zijn het door de staat gegarandeerde rechten en ten tweede zijn het uitkeringen in geld waarmee de ontvanger naar de markt kan gaan om gebruikswaarden te kopen. Daarnaast is er een tendens ontstaan dat de staat diensten gaat organiseren en aanbieden. Naast de herverdeling van *ruikwaarde* is de noodzaak ontstaan voor de staat om *gebruikswaarden*, diensten aan te bieden als garantie voor de reproductie van de arbeidersklasse.²⁹ Die diensten zijn bijvoorbeeld buurtvoorzieningen, voorzieningen voor jongeren, krèches, enzovoorts. Het verschil met de herverdeling van inkomen is niet alleen het gebruikswaarde-karakter van de voorzieningen, maar zij zijn bedoeld voor groepen met bepaalde problemen of in specifieke situaties.

In deze, aan gebruikswaarden gebonden politiek, is volgens Preuss en het *Jahrbuch der Sozialarbeit* zich een verandering aan het voltrekken.³⁰ De redenering gaat als volgt. De huidige reproductievoorwaarden zouden niet meer voldoende zijn om de reproductie van de arbeidskracht te garanderen. Het zou daarbij vooral schorten aan een compensatie voor de zinloosheid van het werk. Dat is niet zo'n onwaarschijnlijke stelling omdat in de arbeidssociologie vrij algemeen bij loonarbeiders een instrumentele houding ten aanzien van het werk wordt gekonstateerd: de loonhoogte is het enige criterium geworden dat bij een beoordeling van het werk telt, de inhoud van het werk is in dat verband onbelangrijk geworden. Vuil, gevaarlijk werk, ploegen- en kontinudiensten worden op de koop toegenomen om een zo hoog mogelijk loon te krijgen, zodat de consumptie kwantitatief en kwalitatief kan worden opgevoerd.³¹ Dat lijkt een indicatie voor de zinloosheid van het werk. De staat zou via het aanbieden van gebruikswaarden deze zinloosheid moeten compenseren omdat andere reproductie-instanties daar niet voldoende in slagen. Dat gebeurt dan volgens Preuss en het *Jahrbuch* door middel van het organiseren van inspraak en samenwerking in de reproductiesfeer. Daardoor ontstaan nieuwe problemen,

29. Zie voor de achtergronden hiervan het *Jahrbuch der Sozialarbeit* '78 RoRoRo 1977, blz. 496 e.v. Dat de staat zekere gebruikswaarden aanbiedt, betekent niet dat deze niet op een zeker moment weer door privé-ondernemingen geproduceerd kunnen gaan worden.

30. Preuss, blz. 70 e.v. en het *Jahrbuch*, blz. 506 e.v.

31. Zie bijvoorbeeld H. Kern en M. Schumann, *Industrie-arbeit und Arbeiterbewusstsein*, EVH 1973 en Goldthorpe e.a., *The Affluent Worker in the Class Structure*, Cambridge University Press 1973,

de inspraak en samenwerking moet binnen de grenzen van de burgerlijke staat blijven. De gebeurtenissen rond allerlei buurtakties en inspraakprocedures in bestemmingsplannen illustreren dat deze hypothese niet zo gek is.³²

Deze op groepen gerichte politiek houdt een breuk in met de 'oude' vorm van politiek. Het is een vorm van politiek die niet meer aanknoopt bij het geïsoleerde individu, het autonome rechtssubjekt, maar is gericht op bepaalde groepen die een beperkte samenwerking en inspraak wordt toegestaan. In een dergelijke politiek wordt het idee van de burgerlijke rechtssubjektiviteit losgelaten. Groepsbelangen worden door de staat erkent en uitgangspunt voor politiek. Het verdeel- en heersprincipe van de staat kan niet langer gebaseerd worden door te verwijzen naar de gelijke rechten en kansen van iedere staatsburger, maar moet noodzakelijkerwijs gebeuren door het uitspelen van allerlei groepen tegen elkaar.

Gedurende de 'bezuinigingsoperaties' van de laatste tijd is dit smakeloze gedoe in alle duidelijkheid naar voren gekomen. De 'aktieven' versus de 'niet-aktieven', het hoger onderwijs tegen het basisonderwijs, de kansarmen van Den Uyl, enzovoorts. Er wordt door de staat een soort loven en bieden georganiseerd, waarbij allerlei groepen hun belangen en eisen naar voren mogen brengen. Wat er verdeeld gaat worden is vastgelegd en wat de ene belangengroep meer krijgt gaat ten koste van een andere.

De verstaatlijking van het loon en de vormverandering ervan, gaat gepaard met een toenemend ingrijpen van de staat in de produktie. De zogenaamde werkgelegenheidspolitiek, de WIR, andere vormen van subsidies aan ondernemers, de geldpolitiek, dat alles breidt zich in de vorm van staatsinterventies uit. Een belangrijk element hierin is, dat ondernemingen die dreigen onder te gaan, door de staat gesteund worden. De staat grijpt in de konkurrentieverhoudingen in. Ook dat betekent een aantasting van de gelijkberechtigtheid van warenbezitters, in dit geval ondernemers. De ene ondernemer wordt wel gesteund, de andere niet. Dat betekent dat niet alleen de politiek in de reproductiesfeer nieuwe vormen krijgt, maar dat dit proces samengaat met soortgelijke ontwikkelingen in de produktiesfeer: *het afbreken van het autonome rechtssubjekt en de daarop gebaseerde vormen van politiek*, die strijdig zijn met de geïndividualiseerde vorm van politiek. De uitbreiding van het staatsingrijpen heeft nog een ander belangrijk gevolg. De interventies van de staat in de produktie- en reproductiesfeer zijn van

32. De politieke konklusies die het *Jahrbuch* deze ontwikkelingen meegeeft, zijn even voorbarig als ongegrond. Dat gaat in termen van de 'politische Brisanz der Sozialarbeit' (blz. 497 e.v.). Die beoordeling geschiedt los van een analyse van de politieke verhoudingen en mist dus iedere grond. Een zwartgallige koffiedikkijker zou kunnen konkluderen dat deze ontwikkeling de basis kan zijn voor een korporatistische staat.

onmiddellijk belang voor de arbeidersklasse. Dat dwingt de vakbeweging eisen te stellen aan de staat. Daarmee wordt een centraal dogma van de sociaal-demokratische vakbeweging aangetast: de scheiding van economische en politieke strijd. Door de 'ekonomisering' van de staat moet de vakbeweging 'politiseren'. Dat gaat niet van harte, maar de maatschappelijke ontwikkeling dwingt daartoe.

3. Ter afsluiting

Globaal genomen is Stuurman's ideologietheorie als idealistisch te karakteriseren. De vraag waarom bepaalde ideologieën werkzaam zijn, wordt vanuit ideologische verhoudingen gesteld terwijl het antwoord alleen gegeven kan worden door te vragen hoe ideologieën bij materiële verhoudingen aanknopen. Dat is de eerste vraag die gesteld moet worden. De ideologische verhoudingen zijn uiteraard medebepalend voor de macht die een ideologie kan ontwikkelen, maar dat kan alleen bij gratie van het feit dat een ideologie aansluit bij materiële verhoudingen. De niet sluitende verklaring voor de werking van de algemeen belang- en de sociaal-demokratische ideologie laat zien, dat Stuurman's probleemstelling onvoldoende is. Het overnemen van het strukturalistische-marxistische schema, economie-ideologie-politiek, werkt dat in de hand. De begrippen economie en politiek verwijzen naar verschillende maatschappelijke sferen met hun eigen relatieve autonomie en hun specifieke gewicht in de maatschappelijke ontwikkeling. Ideologie echter, is geen aparte maatschappelijke sfeer, maar loopt dwars door alle sferen heen.³³ Het ideologie-begrip heeft daarmee een heel andere status; wordt daarbij ook nog de relatie met de materiële verhoudingen veronachtzaamd, dan is idealisme het resultaat.³⁴

Een tweede probleem bij Stuurman blijkt te zijn dat alleen produktie en politiek als materiële verhoudingen voorkomen en dat de reproductie nauwelijks aandacht krijgt. Het ontbreken van de reproductie (als deel van het maatschappelijk geheel) maakt het Stuurman onmogelijk de verhoudingen binnen de arbeidersklasse verder uit te werken. Een aantal belangrijke elementen voor een ideologietheorie ontbreken daardoor en een mogelijk doorzettende vormverandering van de politiek blijft onzichtbaar.

33. Zie ook de kritiek van E. Laclau op N. Poulantzas in *Te Elfder Ure* nr. 23, blz. 650 e.v. Het is opvallend dat Poulantzas in zijn repliek niet op dit punt ingaat, blz. 678 e.v.

34. Er zit nog een probleem aan Stuurman's ideologietheorie dat ik hier alleen maar kan noemen. Het ontstaan van nationalisme verklaart hij uit internationale concurrentieverhoudingen (blz. 293). Dat lijkt mij niet onterecht, maar als je de hardnekkigheid van nationalistische gevoelens wilt verklaren, dan zijn economische en politieke ontstaansgronden niet voldoende. De ideologietheorie zal hiervoor moeten worden aangevuld met een materialistische psychologie. Deze opmerking geldt evenzeer voor Fennema e.a. die constateren dat het racisme en chauvinisme hun doorwerking hebben in de arbeidersbeweging (Fennema e.a. blz. 11).